

MARIA KAŁAMAJSKA-SAEED

Rosyjskie pomiary klasztorów skasowanych w roku 1832

I

Seria „Studia i Materiały”

KOMITET REDAKCYJNY

Dorota Janiszewska-Jakubiak (przewodnicząca), Magdalena Gutowska,
Karol Guttmejer, Piotr Ługowski, Agnieszka Tymińska

REDAKTOR SERII

Karol Guttmejer

KOORDYNATOR PROJEKTU

Karol Guttmejer

BADANIA FINANSOWANE PRZEZ

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.

FUNDACJA
LANCKOROŃSKICH

RECENZENCI

Prof. dr hab. Jan K. Ostrowski
Dr hab. Anna Czyż

REDAKCJA I KOREKTA

Maria Podlódowska-Reklewska

TŁUMACZENIA

Magdalena Iwińska, Agnieszka Pospiszil

PROJEKT OKŁADKI, OPRACOWANIE GRAFICZNE I SKŁAD

Piotr Berezowski

© Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA, 2021

© Maria Kałamajska-Saeed, 2021

WYDAWCA

Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA

ul. Madalińskiego 101, 02-549 Warszawa

e-mail: kontakt@polonika.pl; www.polonika.pl

INSTYTUCJA NADZORUJĄCA

ISBN xxx-83-66172-31-9

NAKŁAD: 250 egzemplarzy

PAPIER: Sora Matt Plus, 115 g

DRUK: ???

Książkę złożono krojami Garamond Premier Pro i Minion Pro

OKŁADKA

Druja, fasada kościoła Dominikanów

(pomiar Tomasza Tyszeckiego, 1843 i fotografia podczas rozbiórki, 1909)

Na wyklejkach: mapy klasztorów bernardyńskich prowincji ruskiej, ryt. Johann Jacob Lidl, 1753

i prowincji litewskiej, ryt. Hirszej Lejbowicz, ok. 1775.

Spis treści

Od Wydawcy	XI
From the Editor	XIII
Wstęp	1
Russian measurements of the monasteries dissolved in 1832	
Summary	13
Российские обмеры монастырей, упраздненных в 1832 г.	
Резюме	19
Wykaz skrótów	25

Katalog

Tom I

Annopol (Ukraina)		Bielsk Podlaski (Polska)	
klasztor Karmelitów Trzewickowych	28	klasztor Karmelitów Trzewickowych	88
Antolepty (Litwa)		Bobrujsk (Białoruś)	
klasztor Karmelitów Bosych	30	klasztor Jezuitów	95
Babinowicze (Białoruś)		Boćki (Polska)	
klasztor Trynitarzy	44	klasztor Reformatów	107
Bar (Ukraina)		Brahiłów (Ukraina)	
klasztor Franciszkanów	46	klasztor Trynitarzy	111
klasztor Dominikanów	47	Brześć Litewski (Białoruś)	
Bebra (Łotwa)		klasztor Augustianów	123
klasztor Misjonarzy	50	klasztor Bernardynów	128
Beresteczko (Ukraina)		klasztor Bernardynek	158
klasztor Trynitarzy	51	klasztor Brygidek	183
Bereza Kartuska (Białoruś)		klasztor Dominikanów	198
klasztor Kartuzów	56	klasztor Jezuitów	203
Berezdów (Ukraina)		klasztor Trynitarzy	231
klasztor Marianów	70	Buchowicze (Białoruś)	
Berezyna (Białoruś)		klasztor Dominikanów	242
klasztor Bernardynów	72	Bychów (Białoruś)	
Białynicze (Białoruś)		klasztor Kanoników Laterańskich	245
klasztor Karmelitów Trzewickowych	73	Byszów (Ukraina)	
Bielica (Białoruś)		klasztor Dominikanów	250
klasztor Dominikanów	87		

Chodorków (Ukraina)		Gudohaje (Białoruś)	
klasztor Dominikanów	252	klasztor Karmelitów Bosych	385
Chołopienicze (Białoruś)		Hłusk (Białoruś)	
klasztor Dominikanów	254	klasztor Bernardynów	386
Choroszcz (Polska)		Hołowczyn (Białoruś)	
klasztor Dominikanów	257	klasztor Dominikanów	391
Chotajewicze (Białoruś)		Horodyszcze (Ukraina)	
klasztor Dominikanów	269	klasztor Karmelitów Trzewickowych	395
Cudnów (Ukraina)		Hubin (Białoruś)	
klasztor Bernardynów	271	klasztor Franciszkanów	400
Czarnobyl (Ukraina)		Iwieniec (Białoruś)	
klasztor Dominikanów	276	klasztor Franciszkanów	402
Czartorysk (Ukraina)		Iwnica (Ukraina)	
klasztor Dominikanów Obserwantów		klasztor Franciszkanów	407
Czaszniki (Białoruś)		Janów Kowieński (Litwa)	
klasztor Dominikanów	287	klasztor Trynitarzy	408
Czausy (Białoruś)		Janów Podolski (Ukraina)	
klasztor Karmelitów Trzewickowych	293	klasztor Bernardynów	411
Dąbrowica (Ukraina)		Janówka (Ukraina)	
klasztor Pijarów	299	klasztor Bernardynów	415
Dereczyn (Białoruś)		Jarmolińce (Ukraina)	
klasztor Dominikanów	303	klasztor Bernardynów	418
Dorohostaje (Drohostaje – Ukraina)		Jelna (Białoruś)	
klasztor Karmelitów Trzewickowych	331	klasztor Dominikanów	423
Drohiczyn (Polska)		Jurewicze (Białoruś)	
klasztor Franciszkanów	333	klasztor Bernardynów (pojezuicki)	426
Drohiczyn Poleski (Białoruś)		Jużynty (Litwa)	
klasztor Franciszkanów	342	klasztor Kanoników od Pokuty	443
Druja (Białoruś)		Kamieniec Podolski (Ukraina)	
klasztor Dominikanów	343	klasztor Jezuitów	446
Drużkopol (Ukraina)		Kamień Koszyrski (Ukraina)	
klasztor Franciszkanów	362	klasztor Dominikanów	457
Dudakowicze (Białoruś)		Kiejdany (Litwa)	
klasztor Dominikanów	363	klasztor Karmelitów Trzewickowych	459
Dunajowce (Ukraina)		Kijów (Ukraina)	
klasztor Kapucynów	364	klasztor Dominikanów	462
Dweta (Łotwa)		Kisielin (Ukraina)	
klasztor Misjonarzy	366	klasztor Karmelitów Trzewickowych	471
Dzisna (Białoruś)		Kleck (Białoruś)	
klasztor Franciszkanów	367	klasztor Dominikanów	474
Faszcówka (Białoruś)		Klimówka (Polska)	
misja Jezuitów z Orszy	695	klasztor Dominikanów	481
Giełwany (Litwa)		Kniażyce (Białoruś)	
klasztor Franciszkanów	370	klasztor Dominikanów	483
Gliniszki (Litwa)		klasztor Karmelitów Trzewickowych	485
klasztor Misjonarzy	375	Kodnia (Ukraina)	
Grodno (Białoruś)		klasztor Augustianów Eremitów	494
klasztor Dominikanów	378	Koleśniki (Litwa)	
Gródek Podolski (Ukraina)		klasztor Karmelitów Trzewickowych	495
klasztor Franciszkanów	384	Kołtyniany (Litwa)	
		klasztor Franciszkanów	496

Komargród (Ukraina)		Kurkle (Litwa)	
klasztor Franciszkanów	498	klasztor Kanoników od Pokuty	556
Koniuchy (Białoruś)		Kustyń (Ukraina)	
klasztor Dominikanów	502	klasztor Bernardynów	557
Korzec (Ukraina)		Kwietki (Litwa)	
klasztor Franciszkanów	503	klasztor Kanoników od Pokuty	560
Kozin (Ukraina)		Latyczów (Ukraina)	
klasztor Dominikanów	507	klasztor Dominikanów	561
Kroże (Litwa)		Lida (Białoruś)	
klasztor Jezuitów	512	klasztor Karmelitów Trzewickowych	565
Krzemieniec (Ukraina)		Linków (Litwa)	
klasztor Franciszkanów	520	klasztor Karmelitów Trzewickowych	574
klasztor Jezuitów	526	Lisianka (Łysianka – Ukraina)	
klasztor Reformatów	543	klasztor Franciszkanów	578
Krzyczew (Białoruś)		Lubieszów (Ukraina)	
klasztor Dominikanów	545	klasztor Kapucynów	579
Krzywicze (Białoruś)		klasztor Pijarów	
klasztor Trynitarzy	546	Łabuń (Ukraina)	
Kulczyny (Ukraina)		klasztor Karmelitów Trzewickowych	586
klasztor Dominikanów	547	Łopienica (Białoruś)	
Kuna (Ukraina)		klasztor Franciszkanów	588
klasztor Kapucynów	549	Łukoml (Białoruś)	
Kupin (Ukraina)		klasztor Franciszkanów	592
klasztor Karmelitów Bosych	553	Łużki (Białoruś)	
		klasztor Pijarów	593

Tom II

Małatycze (Białoruś)		Mścisław (Białoruś)	
klasztor Dominikanów	595	klasztor Bernardynów	637
Mazyki (Rosja)		klasztor Jezuitów	641
klasztor Karmelitów Trzewickowych	597	klasztor Karmelitów Trzewickowych	655
Merecz (Litwa)		Narwiliszki (Litwa)	
klasztor Dominikanów	598	klasztor Franciszkanów	658
klasztor Jezuitów	598	Nieśwież (Białoruś)	
Miadzioł (Białoruś)		klasztor Jezuitów	660
klasztor Karmelitów Bosych	600	Niewirków (Ukraina)	
Michaliszki (Białoruś)		klasztor Dominikanów	669
klasztor Kanoników od Pokuty	603	Olewska (Ukraina)	
Miedniki Królewskie (Litwa)		klasztor Karmelitów Trzewickowych	673
klasztor Kanoników od Pokuty	607	Olkieniki (Litwa)	
Mikulin (Rosja)		klasztor Franciszkanów	674
klasztor Bernardynów	608	Orsza (Białoruś)	
Mińsk (Białoruś)		klasztor Bernardynów	691
klasztor Benedyktynów	616	klasztor Jezuitów	695
klasztor Dominikanów	616	klasztor Trynitarzy	707
klasztor Franciszkanów	621	Ostróg (Ukraina)	
Mołodeczno (Białoruś)		klasztor Jezuitów	719
klasztor Trynitarzy	622	klasztor Kapucynów	722
Mozyrz (Białoruś)		Ostrówno (Białoruś)	
klasztor Bernardynów	626	klasztor Dominikanów	724

Packów (Białoruś)		Sieliszcz (Białoruś)	
klasztór Dominikanów	727	klasztór Bernardynów	830
Pińsk (Białoruś)		Siemiatycze (Polska)	
klasztór Bernardynów	732	klasztór Misjonarzy	833
klasztór Karmelitów Bosych	736	Skiemiany (Litwa)	
Połock (Białoruś)		klasztór Kanoników od Pokuty	835
klasztór Bernardynów	740	Skopiszki (Litwa)	
klasztór Franciszkanów	752	klasztór Dominikanów	836
klasztór Jezuitów	753	Śluck (Białoruś)	
Połonka (Białoruś)		klasztór Bernardynów	840
klasztór Dominikanów	766	Smolany (Białoruś)	
Pompiany (Litwa)		klasztór Dominikanów	844
klasztór Karmelitów Trzewickowych	767	Smołwy (Litwa)	
Poniemuń (Litwa)		klasztór Kanoników od Pokuty	847
klasztór Kanoników od Pokuty	769	Smotrycz (Ukraina)	
Poniewież (Litwa)		klasztór Dominikanów	848
klasztór Pijarów	770	Sokolników (Sokolniki – Rosja)	
Popiel (Litwa)		klasztór Franciszkanów	850
klasztór Kanoników od Pokuty	771	Sokółec (Ukraina)	
Posiń (Łotwa)		klasztór Dominikanów	851
klasztór Dominikanów	772	Sołodkowce (Ukraina)	
Postawy (Białoruś)		klasztór Dominikanów	852
klasztór Franciszkanów	778	Sołoki (Litwa)	
Poszołtuny (Litwa)		klasztór Kanoników od Pokuty	853
klasztór Benedyktynów	780	Stańków (Białoruś)	
Poszumień (Litwa)		klasztór Karmelitów Trzewickowych	854
klasztór Karmelitów Bosych	781	Starokonstantynów (Ukraina)	
Pozajście (Litwa)		klasztór Dominikanów	856
klasztór Kamedułów	782	Stołpce (Białoruś)	
Prozoroki (Białoruś)		klasztór Dominikanów	873
klasztór Franciszkanów	810	Subocz (Łotwa)	
Radomla (Białoruś)		klasztór Misjonarzy	883
klasztór Karmelitów Trzewickowych	811	Suwejniszki (Litwa)	
Radziechów (Ukraina)		klasztór Kanoników od Pokuty	884
klasztór Augustianów Eremitów	812	Szarawka (Ukraina)	
Raków (Białoruś)		klasztór Dominikanów	885
klasztór Dominikanów	814	Szczuczyn (Białoruś)	
Rochaczów (Białoruś)		klasztór Pijarów	891
klasztór Bernardynów	815	Szejbakpol (Białoruś)	
Rosienie (Litwa)		klasztór Franciszkanów	896
klasztór Karmelitów Trzewickowych	817	Szemetowszczyzna (Białoruś)	
klasztór Pijarów	817	klasztór Karmelitów Trzewickowych	897
Ruszona (Łotwa)		Szklów (Białoruś)	
klasztór Dominikanów	819	klasztór Dominikanów	898
Rzeczyca (Białoruś)		Szumbar (Ukraina)	
klasztór Dominikanów	824	klasztór Trynitarzy	901
Rzyszczów (Ukraina)		Szumsk (Ukraina)	
klasztór Trynitarzy	827	klasztór Franciszkanów	902
Serafinów (Białoruś)		Śmiłowicze (Białoruś)	
klasztór Franciszkanów	829	klasztór Misjonarzy	906

Świsłocz (Białoruś)		klasztór Jezuitów (dom profesów)	960
klasztór Franciszkanów	909	klasztór Jezuitów (nowicjat)	978
Taboryszki (Litwa)		Winnica (Ukraina)	
klasztór Karmelitów Trzewickowych	911	klasztór Dominikanów	991
Targowica (Ukraina)		klasztór Jezuitów	996
klasztór Dominikanów Obserwantów	912	Wistyczne (Białoruś)	
Teofilpol (Ukraina)		klasztór Cystersów	1021
klasztór Trynitarzy	913	Wiśniowiec (Ukraina)	
Toporzyszcze (Ukraina)		klasztór Karmelitów Bosych	1026
klasztór Karmelitów Trzewickowych	916	Witebsk (Białoruś)	
Trynopol (Litwa)		klasztór Bernardynów	1039
klasztór Trynitarzy	917	klasztór Dominikanów	1061
Tulczyn (Ukraina)		klasztór Jezuitów	1067
klasztór Dominikanów	920	klasztór Pijarów	1079
Twerecz (Litwa)		klasztór Trynitarzy	1085
klasztór Kanoników od Pokuty	922	Włodzimierz Wołyński (Ukraina)	
Tywrów (Ukraina)		klasztór Dominikanów	1091
klasztór Dominikanów	923	klasztór Kapucynów	1093
Uszcz (Białoruś)		Wońkowce (Ukraina)	
klasztór Dominikanów	928	klasztór Franciszkanów	1097
Uzomierz (Ukraina)		Wysoki Dwór (Litwa)	
klasztór Karmelitów Trzewickowych	937	klasztór Dominikanów	1098
Uściług (Ukraina)		Zasław (Białoruś)	
klasztór Kapucynów	938	klasztór Dominikanów	1102
Walówka (Białoruś)		Zaturce (Ukraina)	
klasztór Dominikanów	940	klasztór Augustianów Eremitów	1104
Warkowicze (Ukraina)		Zbrzyż (Ukraina)	
klasztór Bernardynów	942	klasztór Kapucynów	1105
Wasiliszki (Białoruś)		Ziembín (Białoruś)	
klasztór Dominikanów	946	klasztór Dominikanów	1108
Widze (Białoruś)		Żoginie (Litwa)	
klasztór Kanoników od Pokuty	948	klasztór Franciszkanów	1111
Widzeniszki (Litwa)		Żołudek (Białoruś)	
klasztór Kanoników od Pokuty	950	klasztór Karmelitów Trzewickowych	1112
Wielona (Łotwa)		Żorniszczé (Ukraina)	
klasztór Bernardynów	951	klasztór Reformatów	1115
Wilno (Litwa)		Żytómierz (Ukraina)	
klasztór Karmelitów Bosych		klasztór Jezuitów	1118
na Rybakach	956		
Źródła archiwalne			1133
Bibliografia			1159
Spis ilustracji			1173
Indeks nazwisk			1211
Indeks nazwisk występujących w wersji rosyjskiej			1227
Indeks miejscowości			1233
Aneks			1237
Mapa skasowanych klasztorów		WYKLEJKA	

Od Wydawcy

Rzeczpospolita, opowiedziawszy się w czasie rozwoju ewangelickiej reformacji po stronie prymatu katolicyzmu, otworzyła szeroko drzwi dla działalności zakonów. Ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz rozległe wschodnie tereny Korony Królestwa Polskiego, dzięki mnogim i hojnym nadaniom magnackim i szlacheckim, stały się obszarem lokacji licznych klasztorów. Różnorodność zgromadzeń zakonnych odzwierciedlała intencje i potrzeby fundatorów. W połowie XVII stulecia ruch inwestycyjny zahamowały wojny kozackie oraz najazdy szwedzkie i moskiewskie, potem takim porażeniem była wojna północna z początku XVIII wieku, ale po jej zakończeniu i stabilizacji gospodarczej w drugiej i trzeciej ćwierci tego stulecia nastąpiła niezwykła erupcja budowlana. W miejsce dawnych i nowych fundacji powstało wówczas na ziemiach wschodnich ponad 150 klasztornych realizacji architektonicznych, lub zmodernizowano czy rozbudowano już istniejące. Zaowocowało to tak spektakularnymi realizacjami, jak tak zwana szkoła baroku wileńskiego na północy, czy też wielka liczba monumentalnych zespołów klasztornych na południowowschodnich ziemiach Korony. Studia profesora Jerzego Kowalczyka (*Świątynie późnobarokowe na Kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej*, Warszawa 2006), a zwłaszcza wielotomowa seria pt. *Materiały do Dziejów Sztuki Sakralnej na Ziemiach Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej*, prowadzona od roku 1993 przez prof. Jana K. Ostrowskiego i prof. Marię Kałamajską-Saeed, pokazują rozmiar i rozmach założeń, które ocalały.

Pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej w roku 1772 zahamował mocno ten ruch, a następne dwa rozbiory go zakończyły. Trzej zaborcy – Rosja, Prusy i Austria – mieli różny stosunek do kościoła katolickiego. Jednak powstanie listopadowe w 1830 roku i jego upadek spowodował liczne restrykcje ze strony Rosji. Jedną z nich była kasata klasztorów katolickich na zagrabionych ziemiach Rzeczypospolitej. Opuszczone budynki: kościoły i klasztory oraz towarzyszące im zabudowania gospodarcze były jednak cenną, murowaną substancją do wykorzystania czy to przez Cerkiew Prawosławną, czy też przez carską armię. W ciągu kilku lat prawie 200 zespołów klasztornych zostało zinwentaryzowanych. Wykonane przez wojskowych i cywilnych inżynierów rysunki pomiarowe, a potem też projektowe przebudowy zostały opracowane zgodnie z obowiązującymi wysokimi standardami. Pokazują one – poprzez rzuty, przekroje i rozrysowane elewacje – bardzo dokładnie architekturę, której najczęściej dziś już nie znamy.

To właśnie te rysunki są treścią prezentowanej dwutomowej publikacji. Prof. Maria Kałamajska-Saeed przez wiele lat swoich studiów i kwerend, głównie w archiwach petersburskich

i moskiewskich, a także wileńskich, mińskich i grodzieńskich wyszukała kilkaset pomiarowych inwentaryzacji i projektów przebudowy dawnych katolickich założeń klasztornych z terenu rosyjskiego zaboru. Drobną Ich część była znana z monograficznych opracowań wykonanych przez innych badaczy. Autorka zebrała je i przygotowała w jednej, olbrzymiej publikacji. Ta niezwykle żmudna, trudna praca zaowocowała opracowaniem profesjonalnego katalogu, który poprzedza naukowy komentarz.

Dlaczego to wydawnictwo jest tak ważne, nie do przecenienia? Ponieważ historia ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej obfitowała w dziejowe zawieruchy. W latach 1836-1860 w zaborze rosyjskim zlikwidowano kolejnych 56 klasztorów, a po ostatniej fali kasat, która nastąpiła w latach 1864-1868 po upadku powstania styczniowego, pozostało ich zaledwie kilka. Potem była pierwsza wojna światowa i jej straszne skutki. Objęcie olbrzymich połaci wschodnich ziem historycznej I Rzeczypospolitej przez komunistyczne państwo, Związek Sowiecki, to historia niezwyklej w XX-wiecznej Europie zagłady sakralnego dziedzictwa kulturowego. Z prezentowanych tu ponad 200 zespołów klasztornych zachowało się do dziś w formie nieprzekształconej tylko około 10% obiektów. Reszta przestała istnieć całkowicie, częściowo, lub została drastycznie przekształcona.

Dlatego prezentowany zbiór rysunków, opracowany przez Marię Kałamajską-Saeed, ma tak doniosłe znaczenie dla badaczy nowożytnej architektury sakralnej I Rzeczypospolitej.

From the Editor

By declaring the primacy of Catholicism when faced with an expansion of the Evangelical Reformation, the Polish-Lithuanian Commonwealth opened widely the door to monastic activity. The area of the Grand Duchy of Lithuania and vast eastern territories of the Crown of the Kingdom of Poland witnessed the appearance of numerous monastic foundations, triggered by multiple and generous endowments made by magnates and noblemen. The variety of religious congregations reflected intentions and needs of their founders. The investment movement was halted by the Cossack wars and the Swedish and Muscovite invasions of the mid-17th century. The Northern War, waged at the beginning of the 18th century, constituted another shocking episode. The end of the war and the ensuing period of economic stability were followed by an extraordinary construction boom observed in the second and third quarters of the 18th century. Based on both old and new foundations, more than 150 monastic architectural realisations were erected in the then eastern territories, with some of the existing ones being modernised or expanded. This trend resulted in spectacular architectural realisations, the likes of the so-called school of Vilnius Baroque in the north, or a large number of monumental monastic complexes raised in the south-eastern territories of the Crown. Studies conducted by Prof. Jerzy Kowalczyk (*Świątynie późnobarokowe na Kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej* [*Late Baroque Churches in the Borderlands. Churches and Monasteries in the Dioceses of the Crown Ruthenia*], Warszawa 2006), and especially the multi-volume series entitled *Materiały do Dziejów Sztuki Sakralnej na Ziemiach Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej* [*Materials for the History of Sacral Art in the Eastern Territories of the Former Polish-Lithuanian Commonwealth*], supervised since 1993 by Prof. Jan K. Ostrowski and Prof. Maria Kałamajska-Saeed, testify to the size and breadth of the extant foundations.

This movement was considerably inhibited by the first partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1772) and terminated by the following two partitions. The three occupying states – Russia, Prussia and Austria – displayed different attitudes towards the Catholic Church. However, the November Uprising of 1830 and its collapse led to numerous restrictions imposed by Russia, including the dissolution of Catholic monasteries in the plundered territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Meanwhile, the abandoned buildings – churches, monasteries and their accompanying outbuildings – constituted valuable masonry material for reuse, whether by the Orthodox Church or by the tsarist army. Within a few years almost 200 monastery complexes were inventoried. Military and civil engineers made field

measurement sketches and later on, design drawings for building alterations – all of which were executed to the highest contemporary standards. Floor plans, cross-sections and drawn elevations provide accurate depictions of the architecture which is, for the most part, non-existent today.

The drawings in question constitute the content of this two-volume publication. In the course of many years of her studies and scientific research, conducted primarily in Saint Petersburg and Moscow archives, but also in the archives of Vilnius, Minsk and Hrodna, Prof. Maria Kałamajska-Saeed found several hundred measurement inventories and reconstruction designs of the former Catholic monastic complexes in the Russian-partitioned territories. While a number of these records were known from monographic studies made by other researchers, the author collected and compiled all of them in one comprehensive publication. Her extremely painstaking and difficult work has resulted in the creation of this professional catalogue, preceded by a scientific commentary.

Why is this publication so significant, merely invaluable? It is because the history of the eastern territories of the former Polish-Lithuanian Commonwealth was filled with turmoil. In 1836–1860 the Russian-partitioned territories saw the elimination of 56 more monasteries. Only few survived the last wave of dissolutions, which took place in 1864–1868, after the collapse of the January Uprising. Then came the First World War with its terrible outcomes. Vast eastern areas of the former Polish-Lithuanian Commonwealth were now conquered by a communist state, the Soviet Union, which triggered a history of annihilation of sacral cultural heritage, unseen in the 20th-century Europe. Out of over 200 monastery complexes presented in this work only about 10% have been preserved to this day in an unaltered form. Others have ceased to exist completely, partially, or have undergone drastic transformations.

Consequently, the set of drawings compiled by Maria Kałamajska-Saeed is of major importance for researchers studying modern sacral architecture of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Wstęp

Akcja kasat klasztorów rzymskokatolickich na ziemiach zaboru rosyjskiego dokonana w r. 1832 na mocy dekretu cara Mikołaja I doprowadziła do likwidacji 191 placówek zakonnych spośród 322 istniejących wówczas na Litwie, Białorusi, Polesiu, Podolu i Wołyniu. W latach 1836-1843 skasowano kolejnych 18, a w latach 1847-1860 następnych 36. Ostatnia fala kasat nastąpiła po upadku powstania styczniowego w latach 1864-1868. Pozostało jedynie kilka klasztorów, w których mieli pozostać aż do śmierci zakonnicy z likwidowanych placówek.

Wraz z zamykaniem klasztorów ich zabudowania i dobra ziemskie darowane przez fundatorów na ich uposażenie, były przejmowane na skarb państwa. Kościoły w najlepszym wypadku pozostawiano jako parafialne, częściej jednak były oddawane duchowieństwu prawosławnemu i przekształcane na cerkwie, a budynkom klasztorным nadawano funkcje świeckie, umieszczając w nich więzienia, szpitale, czasem szkoły lub siedziby urzędów czy rozmaitych instytucji. Dla wielu nie znaleziono jednak nowych użytkowników, toteż szybko popadały w ruinę i po wielu nie zostało już ani śladu materialnego, ani też śladu w pamięci ludzkiej. Kościoły przebudowane na cerkwie uległy nieraz tak głębokim zmianom, że choć fizycznie przetrwały, niczym już nie przypominają swego pierwotnego wyglądu. Rozmiar strat jest zatem ogromny. Tę wyrwę w dziedzictwie kulturowym można jednak częściowo zapłacić przywracając świadomości współczesnych wizualne świadectwa świetnej ongiś przeszłości. Paradoksalnie zawdzięczamy je zaborcom, gdyż akcji kasat klasztorów towarzyszyła prowadzona również z polecenia władz państwowych akcja inwentaryzacji przejmowanego mienia. Do wypełnienia tego zadania skierowano architektów wojskowych, którzy dokonywali oględzin zabudowań skasowanych klasztorów, oceniali ich stan techniczny i przydatność do funkcji świeckiej oraz – co najważniejsze – wykonywali szczegółowe pomiary. W nieprzebranych zasobach archiwów rosyjskich zachowała się znaczna liczba tych dokumentacji, które były przedmiotem poszukiwań, prowadzonych wraz z mgr Katarzyną Mączewską i inż. arch. Krzysztofem Wiszowatym, dzięki wsparciu Ministerstwa Kultury i Fundacji Lanckorońskich.

Wielki zespół wspomnianych pomiarów rozdzielony jest dziś pomiędzy dwa archiwa: większość z wykonanych przez architektów Korpusu Inżynierów znajduje się w Państwowym Wojskowym Archiwum Historycznym w Moskwie, sporządzane przez architektów cywilnych (pracowników Gubernialnych Wydziałów Budowlanych) posiada Państwowe Archiwum Historyczne w St. Petersburgu. Zaledwie kilka, dotyczących zespołu Kartuzów w Berezie i kościołów Brześcia Litewskiego (a i to nie wszystkie) zostało dotąd opublikowanych, natomiast znakomita większość pozostaje praktycznie nieznana. Prawie wszystkie pomiary klasztorów białoruskich opublikowała co prawda Inessa Słuńkowa, ale w warstwie tekstowej książki

2

2

tak wiele jest poważnych błędów merytorycznych, że mimo wartości materiału ilustracyjnego, nie może być poważnie brana pod uwagę; jest zresztą w Polsce trudno dostępna¹.

Wartość poznawczą rysunków podnosi profesjonalizm wykonania rzutów i przekrojów oraz dołączenie podmalowywanych akwarelą widoków elewacji. Te ostatnie są szczególnie cenne, gdyż ich niewątpliwe walory artystyczne poniekąd stanowią też gwarancję wierności przekazu, nadto zaś dla przeciętnego odbiorcy są łatwiejsze w odbiorze niż rysunek pomiarowy, wymagający odpowiedniego przygotowania.

Do najefektowniejszych należy dokumentacja klasztoru Kartuzów w Berezie, z którego *in situ* pozostały żalosne obłomki, podczas gdy rysunki ukazują zarówno ogrom założenia, jak i klasę artystyczną budowli. Najcenniejsze są widoki kościoła (w r. 1869 rozebranego na cegłę), dzięki którym stała się możliwa analiza jego architektury, dokonana ostatnio przez dr Dorotę Piramidowicz². Podobną wartość poznawczą ma inwentaryzacja kolegium Jezuitów w Nieświeżu, jedyny wizualny ślad jego istnienia.

Istotnym walorem pomiarów jest opatrywanie ich planem sytuacyjnym (tu np. zespół bernardyński w Ruszynie – w Łatgalii (Inflanty Polskie, obecnie Łotwa), względnie zaznaczeniem obiektu na dołączonym wycinku planu miasta (np. klasztor Brzeście Litewskie), co bardzo pomaga w ustaleniu lokalizacji niezachowanych zabudowań, a także ich roli i znaczenia w układzie urbanistycznym. Bywa, że przynosi to i inne korzyści, czego dowodzi przykład klasztoru Bernardynów w Hłusku. Na planie miasta wyraźnie widać, że klasztor otaczają bastionowe fortyfikacje, pokazane przez wojskowego inżyniera o niebo lepiej, niż to wcześniej uczynili autorzy mapy litewskiej prowincji bernardynów – wydanej ok. 1775 i map prowincji litewsko-ruskiej opracowanych po r. 1816 i w r. 1819. Pozostając przy przykładzie Hłuska należy też zwrócić uwagę na wiarygodność przekazu, którą potwierdza porównanie rysunku z fotografią dziś już nieistniejącego kościoła. Można zatem wierzyć, że równie wierne zostały przedstawione i inne spośród licznych obiektów podobnie jak Hłusk niezachowanych, np. klasztor Franciszkanów w Barze, Dorohostajach i Olkienikach, Bernardynów w Brzeście Litewskim, Janówce, Jarmolińcach, Połocku, Szucku, Wielonie i Witebsku, Dominikanów w Brzeście Litewskim, Druż, Kozinie, Skopiszkach, Szklowie, Witebsku i Wysokim Dworze, Karmelitów Bosych w Kupinie i Wiśniowcu, Trynitarzy w Witebsku i Misjonarzy w Śmiłowiczach.

Omawiane plany stanowią również bardzo wartościowy materiał porównawczy dla kościołów klasztornych przekształconych po kasacie na cerkwie. Pozwalają na obiektywną ocenę stopnia i charakteru ingerencji, a także na dostrzeżenie całej gamy zachowań – od wprowadzania zmian ledwie zauważalnych po gruntowne, nieraz brutalne przebudowy. Do pierwszych można zaliczyć postępowanie względem d. kościoła Dominikanów w Czartorysku, który w pełni zachował barokową bryłę i poddaną nieznacznie „retuszowi” fasadę, a poddominikański kościół w Uszaczu – aż do zniszczenia podczas II wojny światowej – zachował swój wygląd w prawie niezmiennym stanie. Nietknięty pozostał też (dotąd zachowany) kościół Franciszkanów w Drohiczyńcu. Bugiem, a projekt adaptacji na cerkiew poprzedziła dołączona do niego dokładna inwentaryzacja, uwzględniająca starannie wrysowane rzuty murów i ołtarzy. Sporządzanie inwentaryzacji było zresztą regułą, dzięki czemu dysponujemy

¹ Słuńska 2002.

² Po raz pierwszy (częściowo) opublikowane w r. 1973 – zob. Kwitnickaja 1973, s. 20; – Piramidowicz 2012.

dziś rzutem niezachowanego kościoła Dominikanów w Hołowczynie i widokiem jego fasady, towarzyszącymi projektowi radykalnej (choć nie wiadomo czy zrealizowanej) przebudowy na cerkiew. W podobny sposób został przekazany wygląd fary w Słonimiu, wzniesionej na przełomie w. XVI i XVII, a w r. 1650 objętej przez kanoników laterańskich, którzy utrzymali się tu do r. 1845; jej przebudowa na cerkiew miała charakter powierzchowny, nieledwie kosmetyczny, ale choć prawie nie naruszyła bryły, to skutecznie zatarła „łacińskie” cechy stylowe świątyni. Uszkodzona w r. 1941, a później zamknięta przez władzę radziecką, została w r. 1960 rozebrana do fundamentów, na których w latach 1996-2003 wzniesiono ją od nowa, nadając formę okazałego 5-kopułowego soboru, choć korpus budowli odtworzono według pierwotnego kształtu, z trójbocznie zamkniętym, oszkarpowanym prezbiterium włącznie. Jest to swoiste *curiosum* konserwatorskie, a przydaje mu smaczku to, że zdumionej publiczności prezentowane jest przez figurę Lenina, który wskazuje na nie wyciągniętą ręką. Oczywiście nie było to zamierzone przez budowniczych, ale taka koincydencja jest faktem, który można uznać za złośliwy chichot historii. Ostatnio odrestaurowano też d. kościół i klasztor Jezuitów w Jurewiczach na Mińszczyźnie, należący w r. 1832 do bernardynów, a po kasacie pozostawiony jako parafialny, lecz w r. 1866 zabrany na cerkiew i odpowiednio przekształcony, po I wojnie światowej zamknięty i doprowadzony do stanu daleko posuniętej ruiny. Interesujące będzie porównanie go z pomiarem pokasacyjnym.

Wśród skrajnie wówczas rzadkich przypadków przeznaczenia kościoła na cele świeckie można wymienić projekty przebudowy pojezuickiego kościoła w Żytomierzu na Resursę Obywatelską oraz kościoła pofranciszkańskiego w Oszmianie na szpital – oba zresztą ostatecznie niezrealizowane. Wyjątkiem od wspomnianej powściągliwości było postępowanie budowniczych twierdzy brzeskiej, która wchłonęła całe Stare Miasto, napelnione świątyniami i klasztorami. Tu wszystkie obiekty sakralne zostały zaadaptowane na potrzeby wojska i bezpardonowo przebudowane w sposób, który w sto lat później stał się natchnieniem dla władz sowieckich, choć te uczyniły to na znacznie większą skalę.

W konkluzji wypada przytoczyć głęboko prawdziwe porzekadło, że: „Nie ma tego złego co by na dobre nie wyszło”. Akcja kasat klasztorów – wroga kościołowi katolickiemu i polskiej tożsamości narodowej oraz dziedzictwu kulturowemu wielkich obszarów d. Rzeczypospolitej – przyniosła bowiem znakomitą dokumentację tego dziedzictwa. Cóż z tego, że obcą ręką uczynioną. Ważne, że jest, a jej wykonawcom – rosyjskim inżynierom i architektom – możemy być tylko wdzięczni, bo owoce ich pracy pozwalają nam dziś obcować z istotną częścią utraconej spuścizny, niejako przywracając ją z niebytu.

Akcja pomiarowa, zlecona wojsku, odbywała się w dwóch etapach. W pierwszym, rozpoczętym już w r. 1832 i przeprowadzonym w r. 1833 brali udział wojskowi inżynierowie odkomenderowani ze Sztabu Generalnego. W latach 1833-1835 dokonano sprawdzenia poprawności i uzupełnienia wykonanych przez nich pomiarów. Z raportów składanych ministrowi wojny przez oficerów wyznaczonych do tego zadania wynika, że akcją objęto wszystkie skasowane klasztory³, jednak wielu z owych pomiarów obecnie nie udało się odnaleźć.

Kwatermistrzostwo Sztabu Generalnego 11 II 1833 otrzymało z Kwatermistrzostwa I Armii wykaz nazwisk, stopni i przydziałów służbowych oficerów odkomenderowanych do wykonania rewizji planów w poszczególnych guberniach:

3 RGWIA, 405-7-2348.

grodzieńska:	ppłk. Henrik Nyberg (Нюберг)
kijowska:	ppor. Budlik (Будлик) i ppor. Bogdanowicz (Богданович)
kurlandzka:	por. Byrdin (Бырдин), sztabskpt. Tiufajew (Тюфаев)
mińska i witebska:	kpt. Carl Axel Stiernschantz (Карл Иванович Стиернсканц), ppor. Fiediuchin (Федюхин), ppor. Miśninow (Мисьнинов) i ppor. Wysoczin (Высочин)
mohylewska:	kpt. Mężuński (Менжинский) i dwóch nie wymienionych z nazwisk ⁴
podolska:	kpt. Dawydow (Давыдов), ppor. Kanger (Кангер), chor. Daragan (Дараган)
wileńska:	kpt. Widau (Видау), ppor. Bieljajew (Беляев) ppor. Markowicz (Маркович) i ppor. Swiecznikow (Свечников)
wołyńska:	ppłk. Ehrenkron (Эренкрон), kpt. Grotenfeld (Гротенфельд), por. Łukoszkina (Лукошкин), ppor. Rühl (Руль), pchor. Jeńko (Енько)

W raportach o wynikach powtórnego oglądu pojawiają się nadto nazwiska:

sztabskpt. Abramow (Абрамов),
por. Bianke (Бянке),
chor. Biechlij (Бехлий), zapewne Juliusz⁵,
ppor. Chrapowicki (Храповицкий),
por. Gustav von Clodt (фон Клот)⁶,
por. Roman Dreier (Дрейер)⁷,
por. Jelczaninow (Ельчанинов),
ppor. Kasmowski (Касмовской),
por. von Kaulbars (Каульбарс)⁸,
chor. Kazarinow (Казаринов),
kpt. Komielew (Комелев),
ppor. Hieronim lub Franciszek Korsini (Корсини)⁹,
ppor. Łukoszkow (Лукошков),
por. Michajłow (Михайлов),
por. Mielenski (Меленский),
ppor. Ostrowski (Островский),
chor. baron von Pahlen (фон Пален),
ppor. Pietrowicz (Петрович),

4 RGWIA, 405-7-2347, k. 60-61v., kwatermistrz I Armii do gen. Aleksandra Iwanowicza Neidhardta, głównego kwatermistrza Sztabu Generalnego, 11 II 1833.

5 Maksimowskij 1869, gdzie wśród absolwentów wojskowej Głównej Szkoły Inżynierów występuje dwóch chorążych o tym nazwisku: s. 67, Aleksander Biechlij, absolwent z r. 1822 oraz s. 81, Juliusz Biechlij, z rocznika 1831, należy zatem przyjąć, że chodzi o młodszego z nich, bo starszy w r. 1833 miał już zapewne wyższy stopień.

6 *Ibidem*, s. 76, absolwent z r. 1828.

7 *Ibidem*, s. 78, absolwent z r. 1822.

8 *Ibidem*, wymienieni są dwaj oficerowie o tym nazwisku: s. 66, ppor. Karl Romanowicz Kaulbars, absolwent z r. 1822 oraz s. 75, ppor. Iwan [Johann?] Kaulbars, absolwent z r. 1827.

9 *Ibidem*, s. 82, chor. Hieronim Korsini, absolwent z r. 1831; s. 83, ppor. Franciszek Korsini, absolwent z r. 1832.

kpt. Rudienkow (Руденков),
chor. Simakow (Симаков),
pchor. Smirnow (Смирнов),
ppor. Swiridow (Свиридов)¹⁰,
pchor. Taube (Таубе),
ppor. Timaszow (Тимашов),
por. Antoni Żebrowski (Жебровский)¹¹.

Lista ta nie jest pełna, bo do jej zamknięcia potrzebna byłaby znacznie dłuższa kwerenda ukierunkowana na penetrację korespondencji służbowej, trudnej do wyczerpania z racji jej obfitości. Jest to właściwie odrębne zadanie, zwłaszcza że powinno też uwzględnić przestudiowanie akt personalnych poszczególnych oficerów, które stanowią ogromny dział moskiewskiego Wojskowego Archiwum Historycznego. Mimo trudu i czasochłonności jest to zarazem nader ciekawe wyzwanie, gdyż można się spodziewać, iż w książkach przebiegu służby znalazłyby się nie tylko imiona i dane pozwalające na określenie pochodzenia i wykształcenia, ale też wartościowe informacje o dalszym przebiegu kariery zawodowej uczestników omawianej akcji inwentaryzacyjnej. Z uwagi na ogrom materiału (a także na koszt wielomiesięcznego pobytu w Moskwie) dla samotnego polskiego badacza jest to zadanie praktycznie niewykonalne. Należy zatem żałować, że niestety nie powiodły się próby zainteresowania tym tematem redakcji Słownika Architektów Rosyjskich.

Odrębny problem, którego nie udało się satysfakcjonująco rozwiązać, stanowi stopień poprawności odczytu nazwisk występujących na omawianych planach. Zważywszy, że są to autografy, z natury trudne, a czasem wręcz niemożliwe do odcyfrowania, mogą tylko wyrazić nadzieję, że liczba błędów – w tej sytuacji nieuchronnych – nie deprecjonuje wartości publikacji. Imiona i otczestwo udało się ustalić w nielicznych przypadkach, nie podają ich bowiem wydawane corocznie spisy oficerów Armii Rosyjskiej (np. wykorzystany tu *Список генералам штаб- и обер-офицерам всей Российской Армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия*, Ст. Петербург 1831)¹².

Poczucie niedosytu budzi też liczba odnalezionych planów, mimo że z dokumentacji przebiegu akcji inwentaryzacyjnej wynika, że oficerowie odkomenderowani dla dokonania oglądu, oceny przydatności dla wojska i sporządzenia pomiarów skasowanych klasztorów dotarli do wszystkich 191 obiektów i sumiennie wywiązali się z poruczonego im zadania. Należałoby się zatem spodziewać, że zachowanych planów będzie nieporównanie więcej, niż to się w praktyce okazało. Złośliwością losu można więc nazwać to, że prawie w komplecie przetrwały opisy nadsyłane do dowództwa razem z pomiarami. Są one niezwykle, wręcz nużąco szczegółowe, ale mają charakter wybitnie techniczny, niewiele, a właściwie niczego nie wnosząc dla uzmysłowienia sobie wyglądu opisywanych budynków. Część rysunków z biegiem czasu wyciekła z pierwotnego *dossier*, użytkowana dla późniejszych remontów czy projektowanych

10 *Ibidem*, s. 79, ppor. Paweł Swiridow, absolwent z r. 1830; s. 81, ppor. Dymitr Wasiljewicz Swiridow, absolwent z r. 1831.

11 *Ibidem*, s. 78, ppor. Antoni Żebrowski, absolwent z r. 1829.

12 Szczęśliwie dostępny w internecie: http://militera.lib.ru/enc/spisok_generalam_1828/index.html. Za wskazanie tej pozycji serdecznie dziękuję prof. Janowi K. Ostrowskiemu.

przebudów, toteż w wielu przypadkach ze standardowego zestawu na miejscu pozostał tylko plan sytuacyjny, przepadły zaś, lub zostały przemieszczone w sposób trudny dziś do wyśledzenia najwartościowsze, tj. plany szczegółowe – widoki elewacji, rzuty i przekroje. Część z nich najprawdopodobniej nadal istnieje, ale z archiwum Korpusu Inżynierów, należącego do Ministerstwa Wojny, do którego spływały, w zależności od tego, jakie było dalsze przeznaczenie budynków poklasztornych, powędrowały do równie potężnych zasobów innych ministerstw. Zasadność tego przypuszczenia potwierdzają przykłady dokumentacji budynków obróconych na szkoły, odnalezione w materiałach Ministerstwa Oświaty. W zasobach akt Ministerstwa Sprawiedliwości tkwią zapewne plany klasztorów wykorzystanych na więzienia, a przerobionych na szpitale można się spodziewać w archiwaliach Ministerstwa Zdrowia. Pozostaje wreszcie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, ściślej zaś Departament d/s Wyznań, a także akta Świętego Synodu, jako że obie instytucje zawiadywały przekształcaniem zamkniętych kościołów na cerkwie.

Nieznacne, choć bardzo interesujące uzupełnienie wskazanych braków w dokumentacji ikonograficznej stanowią mapy z 2. poł. w. XVIII i początku w. XIX, sporządzane na potrzeby samych zakonów, przedstawiające rozmieszczenie klasztorów w obrębie danej prowincji zakonnej (il. I–V). Obrazują jednak nie tylko stopień nasycenia wschodnich ziem Rzeczypospolitej placówkami zakonnymi, gdyż zawierają również miniaturowe widoki poszczególnych klasztorów. Rysunki bywają nierównej wartości, niemniej jednak stanowią źródło ikonograficzne, którego nie można lekceważyć. W niniejszym opracowaniu zostały przedstawione takie mapy klasztorów Bernardynów i Trynitarzy, a „wyekstrahowane” rysunki klasztorów dołączono do odpowiednich haseł jako uzupełnienie ikonografii danego obiektu.

Na zakończenie należy jeszcze objaśnić przyczyny, dla których zawartość niniejszej publikacji wykracza poza liczbę 191 placówek skasowanych w r. 1832. Z uwagi na wartość poznawczą pozyskanych materiałów uwzględniono bowiem również dokumentacje obiektów zlikwidowanych przed tą datą, dziś już w większości nieistniejących, a pod względem historycznym i artystycznym stanowiących cenną część dziedzictwa kulturowego dawnej Rzeczypospolitej. Należą do nich siedziby jezuitów usuniętych z Cesarstwa Rosyjskiego w r. 1820, a także klasztory Brześcia Litewskiego, zamknięte i wysiedlone w r. 1830 w związku z budową twierdzy oraz Kartuzja w Berezie, przejęta w r. 1831 i obrócona na koszary.

Dopełnienie materiałów ikonograficznych stanowi mapa wszystkich klasztorów istniejących niegdyś na omawianym terenie, opracowana w r. 1980 przez Piotra Gacha¹³, a dla potrzeb niniejszej publikacji przerysowana i zmodyfikowana przez uwzględnienie obiektów skasowanych w r. 1832 lub krótko przed tą datą.

13 Gach 1980, s. 212.

1. Bernardyni, prowincja ruska – *Tabula chorographica Provinciae Russiae in inclito Regno Poloniae*, 1753, rys. trynitarz Raphael ab Angelis (Gorazdowski), ryt. Johann Jacob Lidl we Wiedniu, miedzioryt, 53,4 × 53,3 cm. MNW, Gr. Pol. 10020.

- II. Bernardyni, prowincja litewska – *Provincia Lituana Ordinis Sancti Patri Francisci regularis observantiae sub titulo Sancti Casimiri*, rys. 1768 bernardyn Dawid Żyrkiewicz, ryt. Hirszej Lejbowicz, ok. 1775, miedzioryt, 38 × 49 cm. LMAVB, K-779.

III. Bernardyni, prowincja litewsko-ruska – Charta geographica Provinciae Lithvano Russiae Ordinis Observantium sub titulo Sancti Casimiri Regis et Confessoris, po 1816. MNW, Rys. Pol. 11354.

*CHARTA Geographica Provinciae Lithuano-Russiae Ordinis Minorum Observantium sub Titulo S. Casimiri Regis Confessoris
a Studiosis scholae Publicae Datnoviensis delineata Anno 1819 Mensis Octobris.*

IV. Bernardyni, prowincja litewsko-ruska – Charta geographica Provinciae Lithuano-Russiae Ordinis Minorum Observantium sub titulo S. Casimiri Regis Confessoris a studiosis scholae publicae Datnoviensis delineata Anno 1819 mensis Octobris. LDM, G-727.

- v. Trynitarze – Provincia Sancti Joachimi Ordinis Excalceatorum Sanctissimae Trinitatis [de] Redemptione Captivorum, ok. 1748, miedzioryt, rys. trynitarz Raphael ab Angelis (Gorazdowski), ryt. Johann Jacob Lidl we Wiedniu. BN, ZZZK 24656.

Russian measurements of the monasteries dissolved in 1832

Summary

The dissolution of Roman-Catholic monasteries in the territory of the Russian Partition conducted in 1832 as ruled in the Decree of Tsar Nicholas I, brought about the dissolution of 191 monastery units from among 322 existing at the time in Lithuania, Belarus, Polesye, Podolia, and Volhynia. In 1836-1843, further 18 were dissolved, with 36 following suit in 1847-1860. The last dissolution wave took place following the suppression of the January Uprising, namely in 1864-1868. Only very few facilities remained; it is there that the religious from the dissolved units were to live until the end of their days.

Together with the dissolution of the monasteries, their premises and estates donated by the founders for their livelihood were taken over by the state treasury. In the best case scenario, churches were left as parish churches; more frequently, however, they were transferred to the Orthodox clergy and converted into Orthodox churches, while monastery buildings were attributed lay functions by housing prisons, hospitals, sometimes schools, public offices, or other institutions. Many, however, remained without new allocated users, therefore fell into ruin, soon leaving behind neither material traces, nor trace in people's memory. The churches converted into Orthodox churches were sometimes altered so thoroughly that although they did survive physically, nothing in their appearance resembled their genuine form. The extent of the losses is thus immensurable. This breach in cultural heritage can, however, be if only fractionally refilled by restoring to the awareness of the contemporary the visual testimony to the once splendid past. Paradoxically, we owe this possibility to the Russian Partition's authorities, since the dissolution of the monasteries was conducted alongside with the inventorying of the appropriated property carried out on the orders of the state authorities. Military architects were assigned to accomplish the task: they inspected the buildings, assessed their technical condition and usefulness for lay functions, and, most importantly, they took very detailed measurements. An ample amount of that documentation has been preserved amidst the immeasurable resources of the Russian archives; it has been the material researched by the Author assisted by Katarzyna Mączewska MA and Krzysztof Wiszowaty, architectural engineer, thanks to the financing by the Ministry of Culture and National Heritage, as well as the Lanckoroński Foundation.

The immense set of the above-mentioned measurements has been divided between two archives today: the majority of them completed by architects of the Corps of Engineers are now deposited in the Russian Central State Military Historical Archive in Moscow, while those

conducted by civil architects (employed at Guberniya Building Departments) are in the Central State Historical Archive of St Petersburg. Merely a few of those, related to the Carthusian complex in Bereza (t. Belarus) and churches in Brześć Litewski (t. Belarus) (and not all) have to-date been published, while the vast majority practically remain unknown. It is true that all the measurements of the Belarusian monasteries have been published by Inessa Slunkova (*Монастыри восточной и западной традиции. Наследие архитектуры Беларуси*, Москва 2002), however the text of the book is so full of major factual errors that despite the richness of the illustrative material it cannot be taken seriously. What is more, the book is hardly available in Poland.

The cognitive value of the drawings is enhanced by the professionalism of plans and cross-sections, accompanied by watercolour elevation views. The latter are particularly precious, since their unquestionable artistic qualities in a way guarantee faithful rendering of the objects, and are much friendlier to an average reader possibly unskilled at reading measurement drawings.

As for documentation attractiveness, that of the Carthusian Monastery in Bereza stands out. On site merely deplorable rubble pieces have remained of it, meanwhile the drawings demonstrate both the vastness of the complex and the artistic quality of the buildings. Views of the church are exceptionally precious (dismantled in 1869 to regain bricks), these allowing the analysis of its architecture, recently carried out by Dorota Piramidowicz (*Feniks świata litewskiego. Fundacje i inicjatywy artystyczne Kazimierza Leona Sapiehy (1609-1656)* [Phoenix of the Lithuanian World. Artistic Foundations and Initiatives of Kazimierz Leon Sapieha (1609-1656)], Warszawa 2012). A similar cognitive value is represented by the measurements of the Jesuit College in Nieśwież [t. Belarus], the only visible trace of its existence.

The unquestionable advantage of the measurements is the fact that they are accompanied by a location plan (e.g. the Bernardine complex in Ruszona (t. Latvia), or marking the facility on an attached fragment of a town plan (e.g. monasteries of Brześć), which proves extremely helpful in identifying the location of unpreserved buildings and their role and importance in the urban layout. At times, this also yields other benefits, which is best exemplified by the Bernardine Monastery in Hłusk (t. Belarus). The plan shows clearly that the monastery is encircled by bulwark fortifications; they are presented by a military engineer far better than by any earlier authors of the maps of Lithuanian Bernardine Province published in ca 1775 and elaborated after 1816 and in 1819. Keeping to the example of Hłusk, let us point to the credibility of the presentation, this confirmed by the comparison of the drawing with a photo of the today non-existent church. This permits the belief that also other from numerous facilities, unpreserved just like Hłusk, were rendered in an equally faithful manner, e.g. Franciscan Monasteries in Bar and Dorohostaje (t. Ukraine), and Olkieniki (t. Lithuania); of the Bernardine in Brześć (t. Belarus), Janówka, and Jarmolińce (all t. Ukraine), Połock and Słuck (t. Belarus), Wielona (t. Latvia), and Witebsk (t. Belarus); of the Dominicans in Brześć Litewski, Druja and Grodno (t. Belarus), Kozin (t. Ukraine), Skopiszki (t. Lithuania), Szklów and Witebsk (t. Belarus), and Wysoki Dwór (t. Lithuania); of the Discalced Carmelites in Kupin and Wiśniowiec (t. Ukraine); of the Trinitarians in Witebsk, and the Congregation of the Mission in Śmiłowicze (t. Belarus).

The discussed plans constitute an extremely valuable comparative material for Catholic monastic churches converted into Orthodox churches following the dissolution of monasteries. They permit to objectively assess the degree and character of interventions, as well as

to observe the whole range of behaviours: from introducing hardly noticeable alterations, to thorough, at times violent remodelling. The first can be illustrated with the activity towards the Dominican Church in Czartorysk (t. Ukraine) which preserved its entire Baroque mass and only a slightly 'retouched' façade, while the former Dominican Church in Uszacz (t. Belarus), until its destruction in WW II, had preserved its appearance almost intact. Another church which remained unaltered was the Franciscan Church in Drohiczyn (t. Poland); the design adapting it to become an Orthodox church had been preceded by detailed inventorying (attached to the design), including meticulously drawn marbled altars. As a matter of fact, inventorying was done as a rule, owing to which we have today the plan of the unpreserved Dominican Church in Hołowczyn (t. Belarus) and the view of its façade accompanying the design of a radical remodelling to convert it into an Orthodox church (it remains unknown whether it was conducted). Similarly kept records allow us to recreate the look of the Parish Church in Słonim (t. Belarus) raised at the turn of the seventeenth century, and in 1650 taken over by the Canons of the Lateran who remained there until 1845; the remodelling into an Orthodox church was but superficial, merely cosmetic, and though not disturbing the building's mass, it effectively erased the church's 'Latin' style features. Damaged in 1941, later closed by the Soviet regime, in 1960 it was dismantled leaving just the foundations on which, in 1996-2003, it was raised again, gaining the form of a sumptuous 5-domed cathedral, although the building's main body was recreated in compliance with its genuine shape, including the semi hexagonal chancel termination. It constitutes a peculiar architectural-and-conservatory curiosity, with spice added to it by the fact that the astounded public are pointed to the church by the statue of Lenin with his outstretched arm. Let us be clear: this was not intended by the builders, but such a coincidence is a fact which can seem historical irony. Furthermore, recently the former Jesuit Church and Monastery in Jurewicze (t. Belarus) have been restored; owned in 1832 by the Bernardines, and after the dissolution of monasteries left as a parish church, in 1866 turned into an Orthodox church with necessary transformations, following WW I closed down, it fell into ruin. It will be an interesting task to compare it with the post-dissolution measurements.

Among the extremely rare examples of allocating a church to lay purposes mention can be made of the designs to remodel the former Jesuit Church in Żytomierz (t. Ukraine), transforming it into a seat of the Nobility Assembly, and of the former Franciscan Church in Oszmiana (t. Belarus) to serve as a hospital: both projects actually finally not implemented. An exception to the above-mentioned self-restraint can be found in the attitude of the builders of the Brześć Fortress which engulfed the whole Old Town of Brześć Litewski filled with churches and monasteries. Here all the sacral facilities were adapted to serve the army and were ruthlessly remodelled in the way which a hundred years later inspired the Soviet regime, though the latter conducted such transformations on a much larger scale.

In conclusion, let us quote an essentially true saying: 'Every cloud has a silver lining'. The action of dissolving monasteries, hostile to the Catholic Church and Polish national identity and cultural heritage of the vast territories of the former Polish-Lithuanian Commonwealth actually yielded excellent documentation of this heritage. It does not really matter that by a hostile hand. What matters is that those who did it: Russian engineers and architects, deserve our gratitude, since the fruit of their work today allows us to communicate with an essential part of our lost legacy: in a way to restore it from non-existence.

The measurement action assigned to the army was conducted in two stages. In the course of the first one launched already in 1832 and conducted in 1833 it was participated by military engineers detailed from the General Staff. In 1833-1835, the measurement correctness was verified and some data were supplemented. As can be read in the reports submitted to the Ministry of War by the officers assigned to the task, all the dissolved monasteries were covered by the action, however today many of the measurements cannot be found.

On 11 February 1833 the Quartermaster of the First Army submitted to the General Staff's Quartermaster the list with names, ranks, and service assignment of 27 officers detailed to revise the plans in respective *guberniyas*, and additional 47 names feature in the report on the re-inspection. This list is not complete, since in order to close it a much longer research targeted at the investigation of the service correspondence, too abundant to have dealt with it in this project, would be needed. This should actually be considered a separate task, particularly since it would require studying of personal files of respective officers, these forming an enormous section in the Moscow Military Historical Archive. Despite seeming a hard and time-consuming task, it could be an exciting challenge, as the assumption can be made that military service books would not only contain the names and data allowing to define the descent and education of respective officers taking part in the inventorying action, but also valuable information on the future course of their career. In view of the vastness of the material (and the cost of a may-months' stay in Moscow), an individual Polish researcher has to consider this mission impossible. It is thus a shame that regrettably the Editors of the *Dictionary of Russian Architects* were not interested in the project.

A question apart that has not been satisfactorily solved is the correctness of the identification of the names featured in the plans. Bearing in mind that they are autographs, hardly legible, or illegible at all, I can only hope that the number of errors, inevitable under such circumstance, does not belittle the present publication's quality. We have been able to identify the first name and patronymic in rare cases, since these are not provided by the annually published lists of the officers of the Russian Army (e.g. the used by us *Список генералам, штаб-и обер-офицерам всей Российской Армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия*, Ст. Петербург 1831 http://militera.lib.ru/enc/spisok_generalam_1828/index.html).

Neither are we entirely satisfied with the number of the found plans, although the documentation of the inventorying actions clearly shows that the officers detailed to view the facilities, assess their usefulness for the army, and to take measurements of the dissolved monasteries reached each and every of the 191 facilities, and meticulously completed the assigned task. Thus it could be expected that there would be many more preserved plans than the actual number found. It can be considered a malice of fate that almost all the descriptions dispatched to the headquarters together with the measurements have been preserved. They are of unique character, and almost too detailed, but they are of an extremely technical character, hardly contributing to creating the image of the described buildings. A part of the drawings just vanished from the genuine *dossier*, used for later renovations or designed remodelling, so in many cases out of the standard set only location plans were left; it was the most valuable elements, namely the detailed plans: elevation views, plans, and cross-sections that disappeared or were replaced and cannot be traced. Some of them likely still exist, but from the archive of the Corps of Engineers that belonged to the Ministry of War where they were submitted, depending on the planned purpose of the former monastery buildings they wandered to

exuberant records of other ministries. This assumption is confirmed by the examples of the documentation of buildings turned into schools, and found in the materials of the Ministry of Education. The records of the Ministry of Justice must be hiding plans of the monasteries used for prisons, and of those transformed into hospitals can be expected in the archival records of the Ministry of Health. There still remain the records of the Ministry of Internal Affairs, or more strictly speaking Department of Religious Denominations, as well as the acts of the Most Holy Synod, since both institutions dealt with converting the closed Catholic churches into Orthodox ones.

A slight, though extremely interesting supplement to the above-mentioned defaults in the iconographic documentation are maps (from the second half of the eighteenth century and early nineteenth century) made for the monastic orders and showing the location of the monasteries within a given monastic province. Interestingly, they do not only show the saturation of the eastern territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth with monastic posts, but they also contain miniature views of respective monasteries. The drawings are not all of equal quality, however they do constitute an iconographic source that must not be underestimated. Therefore, the present study has included such maps of the monasteries of the Bernardines, Franciscans, and the Trinitarians, while 'extracted' drawings of the monasteries have been attached to respective entries as a complement to the iconography of a given facility. A supplement to the cartographic material can be found in a collective map of all the monasteries once existing in the discussed territory, elaborated in 1980 by Piotr Gach (*Popowstaniowa kasata klasztorów w guberniach zachodnich cesarstwa rosyjskiego w 1832 roku* [Post-Insurgency Dissolution of Monasteries in the Western Guberniyas of the Russian Empire in 1832], 'Roczniki Humanistyczne KUL'. Vol. 28, 1980, Fasc. 2, p. 213); for the purpose of this publication it has been redrawn and modified, marking in colour the facilities dissolved in 1832 or shortly before. Thus their number exceeds the 191 facilities dissolved in 1832, since in view of the cognitive value of the collected materials also facilities that had ceased existing prior to that date, in their majority non-existent today, yet historically and artistically forming part of the cultural heritage of the Polish-Lithuanian Commonwealth, have been added. The latter include monasteries of the Jesuits expelled from the Russian Empire in 1820, as well as the monasteries in Brześć, closed down with their residents relocated in 1830 owing to the construction of the Fortress, and the Carthusian Monastery in Bereza taken over in 1831 and turned into barracks.

Translated by
Magdalena Iwińska

Российские обмеры монастырей, упраздненных в 1832 г.

Резюме

Акция по упразднению римско-католических монастырей на землях Российского раздела, осуществленная в 1832 г. по указу царя Николая I, привела к ликвидации 191 из 322 существовавших тогда в Литве, Белоруссии, Полесье, Подолье и на Волыни. В 1836–1843 годах было ликвидировано еще 18, а в 1847–1860 годах очередные 36. Последняя волна упразднения последовала за падением Январского восстания в 1864–1868 годах. Осталось лишь несколько монастырей, в которых должны были оставаться до самой смерти монахи из ликвидированных общин.

Вместе с закрытием монастырей, их постройки и земельные угодья, пожертвованные благотелями на их содержание, были конфискованы государственной казной. Монастырские храмы, в лучшем случае, оставляли как приходские, но чаще отдавались православному духовенству и превращались в церкви, а монастырские постройки предназначались для военных и гражданских нужд – в них размещали казармы, полковые штабы и лазареты, иногда тюрьмы, больницы, школы или государственные и прочие учреждения. Но для многих не нашлись новые пользователи, поэтому они быстро обнищали и разрушились, а после многих не осталось уже ни материального следа, ни даже следа в человеческой памяти. Католические храмы, перестроенные в православные церкви, не раз подвергались настолько глубоким изменениям, что, хотя они физически и сохранились – уже ничем не напоминают о своем первоначальном облике. Поэтому размер потерь – огромный. Однако эту брешь в культурном наследии можно частично заполнить, вернув в сознание современников визуальные свидетельства однажды великолепного прошлого. Как ни парадоксально, мы обязаны ими представителям государства-захватчика, поскольку акция по упразднению монастырей сопровождалась инвентаризацией конфискованного имущества, также проводимой по распоряжению государственных властей. Для выполнения этого задания были направлены военные архитекторы, которые производили осмотр зданий, оценивали их техническое состояние и пригодность для светских функций и, самое главное, проводили подробные обмеры. В неисчерпаемых фондах российских архивов сохранилось значительное количество этой документации, которая была предметом поисков, проводимых совместно с магистром Катажиной Мончевской и инженером арх. Кшиштофом Вишоватым, благодаря поддержке Министерства культуры и Фонда Ланцкоронских.

Большое собрание этих обмеров распределено сегодня между двумя архивами: большая часть, сделанная офицерами Инженерного корпуса находится в Государственном

военном историческом архиве в Москве, а составленные гражданскими архитекторами (сотрудниками губернских строительных отделений) находятся в Государственном историческом архиве в Санкт-Петербурге, и таких же архивах в Вильнюсе и Минске. Только несколько, касающихся ансамбля камальдулов в Березе и костелов в Бресте Литовском (да и не все) были опубликованы, в то время как подавляющее большинство остается практически неизвестным. Почти все обмеры белорусских монастырей опубликовала, правда, Инесса Слюнькова (*Монастыри восточной и западной традиции. Наследие архитектуры Беларуси*, Москва 2002), но в текстовом слое книги настолько много существенных ошибок, что, несмотря на ценность иллюстративного материала, ее нельзя считать серьезным источником; впрочем, в Польше она труднодоступна.

Познавательную ценность рисунков повышает профессионализм выполнения чертежей, а также присутствие раскрашенных акварельных видов. Последние особенно ценны, так как их несомненные художественные качества, в частности, являются гарантией верности передачи, кроме того, они легче воспринимаются среднестатистическим зрителем, чем обмерный рисунок, требующий надлежащей подготовки.

К числу наиболее эффектных относится документация камальдульского монастыря в Березе, от которого *in situ* остались жалкие обломки, в то время как рисунки отражают как грандиозность ансамбля, так и высокий художественный уровень сооружения. Особенно ценны виды церкви (в 1869 году разобранной на кирпич), благодаря которым стал возможен анализ ее архитектуры, сделанный недавно Доротой Пирамидович (*Feniks świata litewskiego. Fundacje i inicjatywy artystyczne Kazimierza Leona Sapiehy (1609-1656)*, Warszawa 2012). Подобную познавательную ценность имеет инвентаризация иезуитской коллегии в Несвиже, единственный визуальный след её существования.

Существенным преимуществом обмеров является то, что они снабжены ситуационным планом (например, бернардинский ансамбль с комплексами построек в Рушоне в Латгалии (Польские Инфлянты, в настоящее время – Латвия), или если объект обозначен на прилагаемом фрагменте плана города (например, монастыри Брест-Литовского), что очень помогает в определении местоположения несохранившихся сооружений, а также их роли и значения в системе городской планировки. Бывает, что это приносит и другую пользу, о чем свидетельствует пример монастырь бернардинцев в Глуске. На плане города отчетливо видно, что монастырь окружают бастионные укрепления, изображенные военным инженером гораздо лучше, чем это делали ранее авторы карт литовской провинции бернардинцев - изданной ок. 1775 г. и провинции литовско-русской, составленных после 1816 г. и в 1819 г. Остановившись на примере Глуска, следует также обратить внимание на достоверность изображения, которое подтверждается сравнением рисунка с фотографией церкви, несохранившейся до наших дней. Таким образом, можно полагать, что столь же верно были изображены и другие из многочисленных, несохранившихся объектов напр. монастыри францисканцев в Баре, Дорогостаях и Олькениках, бернардинцев в Брест-Литовском, Дубно, Янувке, Ярмолинцах, Полоцке, Слуцке, Велонах и Витебске, доминиканцев в Брест-Литовском, Друе, Козине, Скопишках, Шклове, Витебске и Высоким Дворе, босых кармелитов в Купине и Вишневец, св. Троицы в Витебске и миссионеров в Смиловичах.

Обсуждаемые планы также представляют собой очень ценный сравнительный материал для монастырских церквей, преобразованных после упразднения в православные

храмы. Они позволяют объективно оценить степень и характер вмешательства, а также увидеть целый спектр поведения – от внесения едва заметных изменений до основательных, иногда кардинальных перестроек. К первым можно отнести обращение с бывшим храмом доминиканцев в Чарторыйске, который полностью сохранил барочную форму и фасад, подвергшийся лишь незначительной «ретуши», а бывший доминиканский храм в Ушаче – вплоть до разрушения во время Второй мировой войны – сохранил свой внешний вид в почти неизменном виде. Нетронутой осталась (до сих пор сохранившаяся) и францисканская церковь в Дрогичине на Буге, а проекту адаптации на православную церковь предшествовала прилагаемая к нему тщательная инвентаризация, учитывающая тщательно нарисованные проекции кирпичных алтарей. Составление инвентаризаций было, впрочем, правилом, благодаря чему у нас имеется проект несохранившейся доминиканской церкви в Головчине и вид ее фасада, сопровождавшие проект радикальной (хотя неизвестно осуществленной ли) реконструкции в православный храм. Аналогичным образом был передан внешний вид приходского храма в Слониме, возведенного на рубеже XVI и XVII веков, а в 1650 году переданного Латеранским каноникам, которые продержались здесь до 1845 года. Его перестройка в православную церковь носила поверхностный, почти косметический, характер, и, хотя почти не нарушала формы, эффективно стерла стилистические, «латинские» черты храма. Церковь, поврежденная в 1941 г., а потом закрытая при советской власти, в 1960 г. была полностью разобрана, а в 1996–2003 гг. ее заново отстроили на старых фундаментах, придав форму величественного 5-купольного собора, хотя корпус здания и был воссоздан согласно первоначальной форме, включая хор с трёхгранным завершением, укрепленный контрфорсами. Это – своеобразный архитектурно-реставрационный курьез, а изюминкой служит то, что изумленной публике на него указывает вытянутой рукой памятник Ленину. Конечно, это не было задумано строителями, но такое совпадение – факт, который можно считать злобной насмешкой истории.

Недавно были отреставрированы также бывшие иезуитские церковь и монастырь в Юревичах в Минской области, в 1832 г. принадлежавшие бернардинцам. После упразднения монастыря церковь была превращена в приходскую, но в 1866 году храм отдали в пользование православной церкви и соответствующим образом преобразовали. После Первой мировой войны его закрыли и довели до состояния почти полного разрушения. Интересно будет сравнить его с обмерами, сделанными после упразднения.

Среди исключительно редких случаев предназначения католического храма для светских нужд можно назвать проекты перестройки бывшего иезуитского храма в Житомире в здание Дворянского собрания и бывшего францисканского храма в Ошмянах в больницу – оба, впрочем, в конечном итоге, не были реализованы. Исключением из упомянутой сдержанности было поведение строителей Брест-Литовской крепости, поглотившей весь Старый город, наполненный храмами и монастырями. Здесь все сакральные объекты были приспособлены для нужд армии и перестроены самым беспардонным образом, ставшим через сто лет источником вдохновения для советской власти, хотя она делала это в гораздо большем масштабе.

В заключении уместно будет привести глубоко правдивую поговорку - «нет худа без добра». Акция по упразднению монастырей – враждебная по отношению к католической церкви, польской национальной идентичности и культурному наследию больших территорий бывшей Речи Посполитой, способствовала созданию отличной документации

этого наследия. Что из того, что она была проведена чужими руками? Важно то, что она есть, а ее исполнителям – российским инженерам и архитекторам – мы можем быть только благодарны, потому что плоды их труда позволяют нам сегодня соприкоснуться с существенной частью утраченного наследия, как бы возвращая его из небытия.

Обмерная акция, провести которую поручили военным, проходила в два этапа. В первом, начатом уже в 1832 году и проведенном в 1833 году, участвовали военные инженеры, откомандированные из Генерального штаба. В 1833–1835 годах сличили проведенные ими обмеры, а также их дополнили. Из докладов, поданных военному министру офицерами, назначенными для этого задания, следует, что акцией были охвачены все упраздненные монастыри, однако в настоящее время многих из этих обмеров не удалось найти.

11 февраля 1833 г. интендантство 1-ой Армии представило интендантству Генерального Штаба список имен и фамилий, чинов и служебных назначений 27 офицеров, откомандированных для ревизии планов в отдельных губерниях, а в отчетах о результатах повторного осмотра появляется еще 47 фамилий. Этот список не полон, поскольку для его завершения потребовались бы гораздо более длительные архивные изыскания с целью тщательного изучения служебной переписки, которая, в силу ее изобилия, почти неисчерпаема. Это на самом деле отдельная задача, тем более что она должна также включать изучение послужных списков отдельных офицеров, составляющих огромный отдел московского Военно-исторического архива. Несмотря на трудоемкость и огромные временные затраты, это, на самом деле, весьма интересная задача, так как можно ожидать, что в послужных списках найдутся не только фамилии и данные, позволяющие определить происхождение и образование офицеров, но также полезная информация о дальнейшем ходе профессиональной карьеры участников данной инвентаризационной акции. Учитывая объем материала (а также стоимость многомесячного пребывания в Москве) для одинокого польского исследователя – это практически невыполнимая задача. К большому сожалению, попытки заинтересовать этой темой редакцию Словаря российских архитекторов не были успешными.

Отдельная проблема, которую не удалось удовлетворительно решить – это насколько правильно были прочтены фамилии с обсуждаемых планов. Учитывая, что это автографы, трудные сами по себе, а иногда и совершенно невозможные для расшифровки, я могу только выразить надежду, что количество ошибок – в этой ситуации неизбежных – не уменьшает ценность настоящего издания. Имена и отчества удалось установить в немногих случаях, ибо их не приводят ежегодно издаваемые списки офицеров русской армии (например, использованный здесь *Список генералам штаб- и обер-офицерам всей Российской Армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия*, Ст. Петербург 1831 http://militera.lib.ru/enc/spisok_generalam_1828/index.html).

Чувство неудовлетворенности вызвано и небольшим количеством найденных планов, хотя из документации инвентаризационной акции следует, что офицеры, откомандированные для проведения осмотра, оценки пригодности для армии и составления обмеров упраздненных монастырей, добрались до всех 191 объектов и добросовестно выполнили порученное им задание. Поэтому следовало ожидать, что сохранившихся планов будет несравненно больше, чем оказалось в действительности. Иронией судьбы, можно назвать то, что почти полностью сохранились описания, присланные командованию вместе с обмерами. Они чрезвычайно, прямо-таки скучно детализированы, но носят исключительно

технический характер. Они мало, а на самом деле, почти ничего не вносят для понимания внешнего вида описываемых зданий. Часть рисунков, с течением времени, исчезла из первоначального досье, так как использовалась для последующих ремонтов или проектируемых перестроек, поэтому во многих случаях из стандартного набора на месте остался только ситуационный план. Пропали или были перемещены, таким образом, что сегодня трудно это отследить, самые ценные, т. е. подробные планы – вид фасада, проекции и разрезы. Часть из них, скорее всего, по-прежнему существует, но из архива Инженерного корпуса, находящегося в составе Военного министерства, в который они присылались, в зависимости от того, какова была дальнейшая судьба бывших монастырских зданий, они перешли в столь же обширные фонды других министерств. Обоснованность этого предположения подтверждается примерами документации зданий, превращенных в школы, найденными в материалах Министерства просвещения. В фондах Министерства юстиции, вероятно, находятся планы монастырей, использовавшихся как тюрьмы, нахождение же тех, что были переоборудованы в больницы, можно предполагать в архивах Министерства здравоохранения [те. Медицинского совета при МВД]. Остается, наконец, Министерство внутренних дел, точнее, Департамент духовных дел иностранных исповеданий, а также фонды Священного Синода, так как оба учреждения управляли преобразованием закрытых католических храмов в православные церкви.

Незначительным, хотя и очень интересным дополнением к указанным пробелам в иконографической документации являются карты, датируемые второй половиной XVIII – началом XIX вв., составленные для нужд самих орденов, изображающие расположение монастырей в пределах данной монашеской провинции. Однако, они представляют не только степень насыщения восточных земель Речи Посполитой монашескими учреждениями, но и содержат миниатюрные виды отдельных монастырей. Рисунки – разного качества, тем не менее, они являются иконографическим источником, который нельзя недооценивать. В настоящей работе были представлены такие карты монастырей бернардинцев и тринитариев, а «кадрированные» рисунки монастырей, были помещены в соответствующие статьи, как дополнение к иконографии данного объекта. Дополнением к картографическим материалам является совокупная карта всех монастырей, когда-то существовавших на рассматриваемой территории, составленная в 1980 году Петром Гахом (*Popowstaniowa kasata klasztorów w guberniach zachodnich cesarstwa rosyjskiego w 1832 roku*, «Roczniki Humanistyczne KUL», т. 28, 1980, вып. 2, с. 213), а для нужд настоящего издания перерисованная и видоизменная путем включения объектов упраздненных незадолго до 1832 года. Поэтому их количество гораздо больше чем 191, так как из-за познавательной ценности полученных материалов были учтены и объекты ликвидированные до этой даты, сегодня уже, в основном, не существующие, а в историческом и художественном плане составляющие ценную часть культурного наследия бывшей Речи Посполитой. К ним относятся места, принадлежавшие иезуитам, высланным из Российской империи в 1820 г., а также монастыри Брест-Литовского, закрытые и выселенные в 1830 г. в связи со строительством крепости, а также и монастырь картезианцев в Берёзе, конфискованный в 1831 г. и превращенный в казармы.

Перевод:

Агнешка Постпишль

MARIA KAŁAMAJSKA-SAEED

Rosyjskie pomiary klasztorów skasowanych w roku 1832

II

Seria „Studia i Materiały”

KOMITET REDAKCYJNY

Dorota Janiszewska-Jakubiak (przewodnicząca), Magdalena Gutowska,
Karol Guttmejer, Piotr Ługowski, Agnieszka Tymińska

REDAKTOR SERII

Karol Guttmejer

KOORDYNATOR PROJEKTU

Karol Guttmejer

BADANIA FINANSOWANE PRZEZ

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.

FUNDACJA
LANCKOROŃSKICH

RECENZENCI

Prof. dr hab. Jan K. Ostrowski
Dr hab. Anna Czyż

REDAKCJA I KOREKTA

Maria Podlódowska-Reklewska

TŁUMACZENIA

Magdalena Iwińska, Agnieszka Pospiszil

PROJEKT OKŁADKI, OPRACOWANIE GRAFICZNE I SKŁAD

Piotr Berezowski

© Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA, 2021

© Maria Kałamajska-Saeed, 2021

WYDAWCA

Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA

ul. Madalińskiego 101, 02-549 Warszawa

e-mail: kontakt@polonika.pl; www.polonika.pl

INSTYTUCJA NADZORUJĄCA

Ministerstwo
Kultury
Dziedzictwa
Narodowego
i Sportu.

ISBN xxx-83-66172-31-9

NAKŁAD: 250 egzemplarzy

PAPIER: Sora Matt Plus, 115 g

DRUK: ???

Książkę złożono krojami Garamond Premier Pro i Minion Pro

OKŁADKA

Druja, fasada kościoła Dominikanów

(pomiar Tomasza Tyszeckiego, 1843 i fotografia podczas rozbiórki, 1909)

Na wyklejkach: mapy klasztorów bernardyńskich prowincji ruskiej, ryt. Johann Jacob Lidl, 1753

i prowincji litewskiej, ryt. Hirsz Lejbowicz, ok. 1775.

Spis treści

Katalog

Tom II

Malatycze (Białoruś)		Olkieniki (Litwa)	
klasztor Dominikanów	595	klasztor Franciszkanów	674
Mazyki (Rosja)		Orsza (Białoruś)	
klasztor Karmelitów Trzewickowych	597	klasztor Bernardynów	691
Merecz (Litwa)		klasztor Jezuitów	695
klasztor Dominikanów	598	klasztor Trynitarzy	707
klasztor Jezuitów	598	Ostróg (Ukraina)	
Miadzioł (Białoruś)		klasztor Jezuitów	719
klasztor Karmelitów Bosych	600	klasztor Kapucynów	722
Michaliszki (Białoruś)		Ostrówno (Białoruś)	
klasztor Kanoników od Pokuty	603	klasztor Dominikanów	724
Miedniki Królewskie (Litwa)		Packów (Białoruś)	
klasztor Kanoników od Pokuty	607	klasztor Dominikanów	727
Mikulín (Rosja)		Pińsk (Białoruś)	
klasztor Bernardynów	608	klasztor Bernardynów	732
Mińsk (Białoruś)		klasztor Karmelitów Bosych	736
klasztor Benedyktynów	616	Połock (Białoruś)	
klasztor Dominikanów	616	klasztor Bernardynów	740
klasztor Franciszkanów	621	klasztor Franciszkanów	752
Mołodeczno (Białoruś)		klasztor Jezuitów	753
klasztor Trynitarzy	622	Połonka (Białoruś)	
Mozyrz (Białoruś)		klasztor Dominikanów	766
klasztor Bernardynów	626	Pompiany (Litwa)	
Mścislów (Białoruś)		klasztor Karmelitów Trzewickowych	767
klasztor Bernardynów	637	Poniemuń (Litwa)	
klasztor Jezuitów	641	klasztor Kanoników od Pokuty	769
klasztor Karmelitów Trzewickowych	655	Poniewież (Litwa)	
Narwiliszki (Litwa)		klasztor Pijarów	770
klasztor Franciszkanów	658	Popiel (Litwa)	
Nieśwież (Białoruś)		klasztor Kanoników od Pokuty	771
klasztor Jezuitów	660	Posiń (Łotwa)	
Niewirków (Ukraina)		klasztor Dominikanów	772
klasztor Dominikanów	669	Postawy (Białoruś)	
Olewsk (Ukraina)		klasztor Franciszkanów	778
klasztor Karmelitów Trzewickowych	673		

Poszołtuny (Litwa)		Stańków (Białoruś)	
klasztór Benedyktynów	780	klasztór Karmelitów Trzewickowych	854
Poszumień (Litwa)		Starokonstantynów (Ukraina)	
klasztór Karmelitów Bosych	781	klasztór Dominikanów	856
Pozajście (Litwa)		Stołpce (Białoruś)	
klasztór Kamedułów	782	klasztór Dominikanów	873
Prozoroki (Białoruś)		Subocz (Łotwa)	
klasztór Franciszkanów	810	klasztór Misjonarzy	883
Radomla (Białoruś)		Suwejniszki (Litwa)	
klasztór Karmelitów Trzewickowych	811	klasztór Kanoników od Pokuty	884
Radziechów (Ukraina)		Szarawka (Ukraina)	
klasztór Augustianów Eremitów	812	klasztór Dominikanów	885
Raków (Białoruś)		Szczuczyn (Białoruś)	
klasztór Dominikanów	814	klasztór Pijarów	891
Rochaczów (Białoruś)		Szejbakpol (Białoruś)	
klasztór Bernardynów	815	klasztór Franciszkanów	896
Rosienie (Litwa)		Szemetowszczyzna (Białoruś)	
klasztór Karmelitów Trzewickowych	817	klasztór Karmelitów Trzewickowych	897
klasztór Pijarów	817	Szklów (Białoruś)	
Ruszona (Łotwa)		klasztór Dominikanów	898
klasztór Dominikanów	819	Szumbar (Ukraina)	
Rzeczycza (Białoruś)		klasztór Trynitarzy	901
klasztór Dominikanów	824	Szumsk (Ukraina)	
Rzyszczów (Ukraina)		klasztór Franciszkanów	902
klasztór Trynitarzy	827	Śmiłowicze (Białoruś)	
Serafinów (Białoruś)		klasztór Misjonarzy	906
klasztór Franciszkanów	829	Świsłocz (Białoruś)	
Sieliszcze (Białoruś)		klasztór Franciszkanów	909
klasztór Bernardynów	830	Taboryszki (Litwa)	
Siemiatycze (Polska)		klasztór Karmelitów Trzewickowych	911
klasztór Misjonarzy	833	Targowica (Ukraina)	
Skiemiany (Litwa)		klasztór Dominikanów Obserwantów	912
klasztór Kanoników od Pokuty	835	Teofilpol (Ukraina)	
Skopiszki (Litwa)		klasztór Trynitarzy	913
klasztór Dominikanów	836	Toporzyszcz (Ukraina)	
Słuck (Białoruś)		klasztór Karmelitów Trzewickowych	916
klasztór Bernardynów	840	Trynopol (Litwa)	
Smolany (Białoruś)		klasztór Trynitarzy	917
klasztór Dominikanów	844	Tulczyn (Ukraina)	
Smołwy (Litwa)		klasztór Dominikanów	920
klasztór Kanoników od Pokuty	847	Twerecz (Litwa)	
Smotrycz (Ukraina)		klasztór Kanoników od Pokuty	922
klasztór Dominikanów	848	Tywrów (Ukraina)	
Sokolników (Sokolniki – Rosja)		klasztór Dominikanów	923
klasztór Franciszkanów	850	Uszacz (Białoruś)	
Sokółec (Ukraina)		klasztór Dominikanów	928
klasztór Dominikanów	851	Uzsomierz (Ukraina)	
Sołodkowce (Ukraina)		klasztór Karmelitów Trzewickowych	937
klasztór Dominikanów	852	Uściług (Ukraina)	
Sołoki (Litwa)		klasztór Kapucynów	938
klasztór Kanoników od Pokuty	853		

Walówka (Białoruś)		klasztór Jezuitów	1067
klasztór Dominikanów	940	klasztór Pijarów	1079
Warkowicze (Ukraina)		klasztór Trynitarzy	1085
klasztór Bernardynów	942	Włodzimierz Wołyński (Ukraina)	
Wasiliszki (Białoruś)		klasztór Dominikanów	1091
klasztór Dominikanów	946	klasztór Kapucynów	1093
Widze (Białoruś)		Wońkowce (Ukraina)	
klasztór Kanoników od Pokuty	948	klasztór Franciszkanów	1097
Widzeniszki (Litwa)		Wysoki Dwór (Litwa)	
klasztór Kanoników od Pokuty	950	klasztór Dominikanów	1098
Wielona (Łotwa)		Zasław (Białoruś)	
klasztór Bernardynów	951	klasztór Dominikanów	1102
Wilno (Litwa)		Zaturce (Ukraina)	
klasztór Karmelitów Bosych		klasztór Augustianów Eremitów	1104
na Rybakach	956	Zbrzyż (Ukraina)	
klasztór Jezuitów (dom profesów)	960	klasztór Kapucynów	1105
klasztór Jezuitów (nowicjat)	978	Ziembín (Białoruś)	
Winnica (Ukraina)		klasztór Dominikanów	1108
klasztór Dominikanów	991	Żoginie (Litwa)	
klasztór Jezuitów	996	klasztór Franciszkanów	1111
Wistyczne (Białoruś)		Żołudek (Białoruś)	
klasztór Cystersów	1021	klasztór Karmelitów Trzewickowych	1112
Wiśniowiec (Ukraina)		Żorniszczé (Ukraina)	
klasztór Karmelitów Bosych	1026	klasztór Reformatów	1115
Witebsk (Białoruś)		Żytómierz (Ukraina)	
klasztór Bernardynów	1039	klasztór Jezuitów	1118
klasztór Dominikanów	1061		
Źródła archiwalne			1133
Bibliografia			1159
Spis ilustracji			1173
Indeks nazwisk			1211
Indeks nazwisk występujących w wersji rosyjskiej			1227
Indeks miejscowości			1233
Aneks			1237
Mapa skasowanych klasztorów		WYKLEJKA	